

А. Е. АЛОЯН

СОЦІАЛЬНО-ІСТОРИЧНІ УМОВИ ВИНИКНЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ

Визначено соціально-історичні умови виникнення соціального капіталу. Проаналізовано реалізацію функцій та рівні соціального капіталу в умовах сучасного суспільства.

Ключові слова: соціальний капітал, структура соціального капіталу, функція соціального капіталу, довіра.

Определены социально-исторические условия возникновения социального капитала. Проанализирована реализация функций и уровней социального капитала в условиях современного общества.

Ключевые слова: социальный капитал, структура социального капитала, функция социального капитала, доверие.

Identified socio-historical conditions of social capital. Analyzes implement functions and levels of social capital in modern society.

Key words: social capital, social capital structure, the function of social capital, trust.

Проблема соціального капіталу суспільства належить до фундаментальних наукових завдань. Соціальна взаємодія була об'єктом досліджень провідних науковців людства протягом багатьох століть розвитку цивілізації.

Особливості соціальної взаємодії сучасного часу визначають основні напрями глобальних тенденцій розвитку цивілізації, мають своє відображення практично в усіх без винятку країнах глобалізованого світу, визначають траєкторію та перспективи розвитку світового співтовариства.

Якщо про появу соціальних взаємовідносин як явища ми можемо говорити з моменту появи людини на Землі, то появу соціального капіталу доцільно відносити до історичного часу становлення громадянського суспільства, виборних форм державної влади, демократичних органів управління, утвердження прав і свобод громадян, визнання цінності вільної особистості, розвитком та формуванням різноманітних форм приватної власності, ринкової економіки, свободи вибору економічного суб'єкта.

Водночас система суспільної самоорганізації відображає рівень розвитку міжособистісних відносин, а також сукупність суспільних, сімейних, релігійних, економічних відносин, що, як правило, розвиваються в системі відносно відокремлено від державних інституцій. Отже, поділ суспільної життєдіяльності на державну та недержавну сферу є однією з умов виникнення соціального капіталу.

У межах розвитку суспільної самоорганізації появу громадянського суспільства, а значить і соціального капіталу, слід віднести до виникнення такого поняття, як правова держава та явища, що воно відображає. Водночас правова держава це не просто форма організації державної влади, за якої верховенство у всіх сферах життя належить закону. Ключовою ознакою правової держави є те, що і державні органи, і громадяни однаковою мірою відповідальні перед законом. А це означає рівність не лише в межах взаємовідносин системи «громадянин – громадянин», а й – «громадянин – державна інституція»¹.

Крім того, варто зауважити, що така система взаємовідносин, стрижнем якої є тотальна рівність суб'єктів, існує у формі поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову. Іншими словами, закон і правовий порядок є первинними над державними чи будь-якими іншими інститутами політичної чи соціальної влади, а не навпаки.

Правова держава є своєрідною альтернативою таким формам суспільної організації, як авторитаризм, тоталітаризм чи анархія. Правова держава базується на демократичних формах організації влади, чіткому дотриманні принципу законності та правопорядку. Людина в умовах правової держави є вищою соціальною та політичною.

Історично правова держава прийшла на зміну авторитарним та тоталітарним режимам. Громадянське суспільство в межах останніх існувати просто не могло. Перехід від авторитарних та тоталітарних режимів управління до форм правової держави був наслідком більш глибокої трансформації суспільної самоорганізації – переходу від традиційного станово-кастового суспільства до суспільства вільних громадян.

Отже, в умовах феодальної станової системи самоорганізації суспільства соціальна структура закріплювалася законодавчо, і рух окремих суб'єктів у вертикальному напрямі фактично був унеможливлений.

На нашу думку, розвиток громадянського суспільства не зруйнував саму форму суспільних відносин епохи феодалізму, а доповнив його можливістю вертикального руху окремих його членів. Цю тезу досить легко проілюструвати на прикладі. Так, в умовах феодального ладу в Європі два васали одного сеньйора були рівні між собою. Така сама рівність спостерігалась між сеньйорами вже на іншому рівні – рівні їх залежності від, скажімо, короля. Водночас васал сеньйора не міг стати васалом короля.

З появою громадянського суспільства така система нівелювалась у тому плані, що будь-яка особа (виняток становить невеликий відсоток загальної кількості суспільства) могла опинитись на будь-якій ієрархічній позиції. У такому разі важливо те, що сама соціальна ієрархія не зникала.

Отже, на нашу думку, важко погодитися з тією тезою окремих науковців, що на зміну вертикальним феодальним структурам прийшли переважно горизонтальні. З нашого погляду, вертикальна структура була значно видозмінена та удосконалена, хоча за своєю формою не змінена².

Соціально-історичні умови виникнення громадянського суспільства, а значить і соціального капіталу, слід розглядати в нерозривному зв'язку з появою буржуазного суспільства. Така прив'язка необхідна для того, щоб зрозуміти причинно-наслідковий зв'язки таких глибоких суспільних трансформацій, як перехід від станово-класового суспільства до громадянського.

Трансформація суспільства в руслі відмирання принципу закріпленості влади за певним суспільним станом активно розвивалась у ході революцій XVII–XVIII століть. Революцій та реформи, викликані ними, були логічним наслідком відображення суспільних та економічних суперечностей, притаманних авторитарним і тоталітарним державам. У процесі переходу формувались не лише нові суспільні відносини, а й соціальні стани. Формування нових соціальних станів стало передумовою зародження нових соціально-економічних, політичних, культурних та релігійних інституцій. Так, перехід супроводжувався появою товарно-грошових відносин, широким впровадженням досягнень науки у виробництво – промисловою революцією, виникненням громадських рухів, асоціацій, спілок, політичних партій.

Юридичне закріплення досягнень революцій XVII–XVIII століть знайшло своє оформлення у трьох історичних документах: «Білль про права» 1689 р. (Англія), «Білль про права» 1789 р. (США), «Декларація прав людини та громадянина» 1789 р. (Франція). Ці три документи фактично встановили й закріпили юридичну рівність усіх громадян перед законом, а також обмежили або повністю нівелювали владу монархів.

Так, акт англійського парламенту від 1689 р. про обмеження прав короля фактично забороняв останньому без згоди парламенту видавати нові закони і припиняти чинні, стягувати податки, використовувати в мирний час армію. Цей акт поряд з абсолютистською владою короля закріплював владу парламенту – виборного органу. Документ проголошував основні принципи сучасної демократії – свободу парламентських дебатів, виборів, подання звернень та петицій. «Біль про права» встановив нові суспільні взаємовідносини, в яких все більшу роль відігравали великі землевласники і капіталісти Англії, і водночас – суттєво обмежив роль абсолютизму³.

Не менш відомим та значущим є документ Конгресу США від 25 вересня 1789 р., в якому закріплювались десять поправок Конституції. «Біль про права» (неофіційна назва документа) юридично гарантував основні права людини в США. Цей документ фактично вперше на загальдержавному рівні визначав статус громадянина США, встановлені межі федерального контролю за дотриманням свобод і громадянських прав. Крім того, важливим досягненням документа є те, що вперше в історії конституційного законотворення були побудовані та впроваджені механізми заборони та обмеження самих законодавчих органів.

Ще одним важливим документом є «Декларація прав людини і громадянина», прийнята постановою Французьких Національних Зборів 26 серпня 1789 р. Декларація – визначна пам'ятка не лише Великої французької революції, а й загальноєвропейських тенденцій другої половини XVIII століття.

Документ досить детально визначає загальні колективні та індивідуальні права всіх громадян Франції. Декларація і донині є фундаментальним джерелом не лише французького, а й загальносвітового конституційного права. Найважливіші положення документа такі:

– люди народжуються і залишаються вільними і рівними у правах; суспільні відмінності можуть ґрунтуватися лише на основі загальної користі;

– метою кожного політичного об'єднання є збереження природних і невід'ємних прав людини; цими правами є свобода, власність, безпека і опір гніту;

– джерело всього суверенітету бере свій початок в нації; жодна група, жодна особа не може здійснювати владу, яка прямо не випливає з нього;

– свобода полягає у можливості робити все, що не є шкідливим для інших; так, здійснення природних прав кожної людини має лише такі межі, які забезпечують іншим членам суспільства користування такими самими правами; такі межі можуть бути визначені лише законом;

– закон може забороняти лише ті дії, які є шкідливими для суспільства. Все, що не заборонено законом, те дозволено, і ніхто не може бути примушений робити те, що законом не передбачено;

– закон є вираженням загальної волі; всі громадяни мають право брати участь особисто або через своїх представників у його створенні; повинен бути рівним для всіх – захищає він чи карає. Усі громадяни, як рівні перед ним, однаковою мірою допускаються до всіх державних посад, місць і служб відповідно до їх здібностей і без розрізнення іншого, ніж на основі чеснот і обдарованості;

– ніхто не може зазнавати утисків через вираження своїх поглядів, навіть релігійних, якщо їх вираження не порушує громадського порядку, встановленого законом;

– вільне повідомлення ідей і поглядів є одним з найцінніших прав людини. Як наслідок, кожен громадянин може вільно висловлюватись, писати і друкувати, але підлягає відповідальності за зловживання цією свободою у випадках, передбачених законом;

– суспільство має право вимагати від кожного представника влади звітування

про його управлінську діяльність;

– усяке суспільство, в якому не забезпечуються гарантії прав або не проведено розподілу влад, не має конституції взагалі;

– оскільки власність є священним і непорушним правом, ніхто не може бути позбавлений її інакше, ніж у разі законно встановленої суспільної необхідності і за умови справедливого і попереднього відшкодування⁴.

Як бачимо, документ фактично встановлює право громадян брати участь у представницькій владі, рівність перед законом, захищає від несправедливого ув'язнення, свободу релігії та свободу слова, передбачає несплату податку в разі неможливості це зробити. Отже, «Декларація прав людини і громадянина» є однією з найвизначніших пам'яток розвитку суспільних взаємовідносин.

Звичайно, нині ми можемо говорити про умовність вищезазначених документів. Звісно, юридична рівність не гарантує автоматично фактичної рівності, проте юридична рівність є умовою реальної рівності.

Відповідно до вищезазначеного можна впевнено стверджувати, що протягом XVII–XVIII століть у Європі фактично не лише було закладено основи формування та розвитку громадянського суспільства, а й зроблено вагомі законодавчі дії щодо його утвердження.

Крім того, можна зробити висновок, що громадянське суспільство – це особлива суспільна субстанція, якій притаманні власні закони, особлива структура та взаємодія відносно відокремлених його елементів – громадян.

Для розуміння сутності соціально-історичних умов виникнення та розвитку соціального капіталу, з нашого погляду, видається доцільним дослідження всього комплексу складної та багаторівневої системи громадянського суспільства.

Так, первинні потреби людини полягають в їжі, одязі, житлі. Первинні базові потреби задовольняються в результаті взаємодій людей з приводу матеріального виробництва. Тому перший рівень існування громадянського суспільства і виникнення соціального капіталу пов'язаний з матеріальним відтворенням, що виявляється у функціонуванні професійних спілок, асоціацій, колективів професійної належності.

До другого рівня міжособистісних відносин належать відносини з приводу забезпечення людиною власного здоров'я, виховання дітей, продовження роду в цілому, духовного розвитку, потреб у спілкуванні, культурного збагачення. Комплекс таких зв'язків виявляється та розвивається у формі таких інститутів, як «сім'я», «церква», «освітні та наукові заклади», «спортивні клуби», «спортивні асоціації», «творчі об'єднання»⁵.

Третій рівень розвитку громадянського суспільства та виникнення соціального капіталу акумулює комплекс міжособистісних взаємовідносин з приводу потреб людини в політичній участі в управлінні соціально-економічною системою. Як правило, сучасний індивід на підсвідомому рівні автоматично формує власну політичну позицію. Така позиція реалізується у формі його участі в партійному, громадському будівництві, можливості бути обраним та обирати у владу.

Всі три рівні дії громадянського суспільства нині глибоко укорінились у свідомість людей розвинених країн світу. Проте цей процес був не швидким і не таким простим, як може видатись зараз. Але, незважаючи на це, близько 80% громадян США є членами хоча б одного громадського об'єднання чи асоціації, понад 55% з них беруть активну участь у діяльності двох чи навіть більше. І хоча ці показники в інших розвинених країнах не такі вражаючі, проте вони є досить переконливими. Так, у Великій Британії членами громадських об'єднань є понад 68% громадян країни, Франції – 56%, Німеччини – 55%, Італії – 52%, Іспанії –

51%.

У роботі близько 200 громадських організацій у США задіяно більш як 70 млн осіб, а це близько 50% усього населення країни. І хоча деякі дослідники досить критично ставляться до умов виникнення соціального капіталу в такій формі суспільних взаємодій, нам важко погодитись із цією думкою. Оскільки міжособистісні відносини, спілкування є однією з базових потреб людини, тому і є умовою виникнення нових, більш адекватних сучасним умовам, організацій і спілок. І така теза є не лише теоретичним узагальненням. Вона має і статистичне підтвердження. Так, у період 2000 – 2010 років у США було створено на 36% більше нових громадських організацій, ніж за попереднє десятиліття. Крім того, динаміка розвитку нових об'єднань втричі є вищою за динаміку розвитку традиційних асоціацій і груп⁶.

Схожу картину можна спостерігати не лише в інших розвинених країнах – Великій Британії, Японії, Франції, Південній Кореї, Німеччині, а й що важливо для нас – у країнах з молодою демократією – Україні, Росії, Казахстані, Польщі, Чехії, Словаччині, Болгарії, Молдові.

Отже, можна зробити висновок, що соціально-історичні умови виникнення соціального капіталу відбуваються в чітко визначених напрямках, яких, як зазначалося вище, нині можна виділити три.

1. *Габермас Ю.* Структурні перетворення у сфері відкритості. Дослідження категорії громадянського суспільства. – Львів, 2000. – 472 с. 2. *Голенкова З.* Становление гражданского общества и социальная стратификация / Социс. – 1995. – № 6. – С. 34-42. 3. *Гражданское общество: истоки и современность.* – СПб., 2002. – 296 с. 4. *Кін Дж.* Громадянське суспільство. Старі образи, нове бачення. – К., 2000. – 391 с. 5. *Колодій А. Ф.* Історична еволюція громадянського суспільства та уявлень про нього (формування ідеалу) // «І». – 2001. – №21. – С. 3-33 6. *Кочетков Ф.П.* Про формування громадянського суспільства / Соціально-політичні науки. – 1992. – №1. – С.11–21.